

ВИДАВНИЧА СПРАВА І РЕДАГУВАННЯ

УДК 002.704.1

Н.В. Зелінська, Н.Б. Благовірна**“МОВА ВИРІШИЛА ДОЛЮ УКРАЇНСЬКОГО
ВІДРОДЖЕННЯ”****(Українознавчий світогляд як основний чинник
формування нової української наукової літератури
в XIX – на початку XX ст.)**

Період “другого відродження” української наукової літератури – XIX – початок XX ст. – це час суспільної, культурної та естетичної реабілітації українського слова, час розширення, нарешті масово усвідомленого, сфер вжитку “народної” мови, час постійних, – не завжди, але дедалі успішніших – спроб організації та проведення наукових досліджень на українському культурному ґрунті та матеріалі.

Загострення суспільного інтересу до проблем українства, виокремлення, поки що теоретичне, української ментальності, культури, мови із загальноімперських, спроби їх компаративно-контрастивного дослідження, напружена дослідницька увага до українського минулого та його етнографічних “слідів” у житті нинішньому з одночасним загальним замилюванням усім “старим” і “українським”, – усе це сприяло спочатку стихійному, а згодом дедалі організованішому формуванню українознавчого світогляду – на засадах як емоційних, так і раціональних. Ці останні, властиво, і потребували втілення в науково виважених, підкріплених фактами і логічно обґрунтованих розвідках.

Еволюція українознавчих студій – від поверхового замилювання усім рідним, через поступовий збір етнографічних матеріалів та їх опрацювання, зокрема лінгвістичне, до цілеспрямованого і систематичного, з усе глибшим зануренням до витоків, дослідження українства як інтегрального феномена, – безумовно, позначалася на відповідному до окремих етапів цієї еволюції формуванні корпусу наукової літератури. І якщо на початку розглядуваного періоду наукові критерії, за спостереженнями М.Грушевського, не ідуть далі “кратких и поверхностных

характеристик... авторы которых в духе современных сентиментальных течений рекомендуют... "нежность, приятность" (української мови. – *Авт.*), "патетические выражения, уменьшительные слова, кои произошли, конечно, не от другого чего, как от тонкого чувства его изобретателей" [2, с.78], – то уже кінець XIX ст. позначений таким високим рівнем наукового знання в царині українознавства, що, відвідавши в лютому 1898 р. спільне засідання Наукового товариства ім. Т.Шевченка і "Просвіти", О. Маковей відгукнувся на цю подію так: "Всяким біржевим лінгвістам і недовіркам українцям варто надати справоздання зі... зборів цих товариств; одним на те, щоб не гадали, що "в нас нічого нема", а другим на доказ, що зовсім і "не жалко, и не смешно, и не неуместно" виходить література і наука в українським "говорі" та що на ніщо не здалися засуди сего "говору" на смерть" [5, с.187]. Саме мова, що збереглася завдяки високому рівневі народної словесної творчості, і народне життя, з його "надзвичайною різноманітністю, багатством і колоритністю змісту", були тими фундаментальними складниками національної ідентичності (і, відповідно, стали головними об'єктами дослідження з боку національно зорієнтованої української освіченої інтелігенції), які мали, за словами М.Грушевського, "надзвичайно важливі наслідки для українського відродження у найширшому значенні цього слова" [1, с.421]. "Мова вирішила долю українського відродження, – пише він в "Очерке истории украинского народа". – Мові була зобов'язана Україна тим, що українофільство не обмежилось збиранням творів народної словесності, складанням граматик і словників, а перейшло у справжнє національне відродження" (виділено нами. – *Авт.*) [1, с.421].

Відповідно, нова українська наукова література, розпочавшись від спостережень над явищами національного побуту, культури, ментальності, результати яких втілювалися у більш пристосовані для цього на той час іншомовні (російські, польські, німецькі тощо) тексти (праці О.Павловського, М.Максимовича, П.Чубинського та ін.), до середини XIX ст. набуває спершу жанрової (монографії, всі типи наукових статей, наукова публіцистика, бібліографічні покажчики тощо), пізніше тематичної повноти (по-українськи описуються не лише "гуманітарні", а й природничі проблеми, висвітлюються точні та соціальні галузі), а до кінця століття одержує ще і добре розвине-

ний, на рівні потреб часу, науковий апарат і величезний корпус текстів, написаних рідною мовою і цілком зіставних за якістю з науковими текстами, створеними у розвинених країнах з нормальним мовним та інтелектуальним “кліматом”.

XIX – початок XX ст. як особливий, вирішальний період в історії української наукової літератури відзначений і І.Лисяком-Рудницьким. Розмірковуючи над феноменом “неповної літератури” (уперше про цей феномен заговорив Д.Чижевський) та причинами, що його породжують, він зауважував: “Повноту чи неповноту літератури визначає не наявність або відсутність певних рис, а радше те, чи *спроможна література задовольнити всі істотні культурні потреби свого власного суспільства у даний історичний період* (виділено нами. – Авт.)... українська література другої половини XVIII і більшої частини XIX ст. була виразно неповною”, виросла ж вона “понад рівень “літератури для домашнього вжитку” і почала проявлятися як повна національна література лише на зламі XX ст. До цього спричинилися, з одного боку, помітна інтенсифікація літературного процесу і постання плеяди обдарованих письменників, які розширили тематичні й стилістичні рамки української літератури. З другого боку, не менше значення мала *поява української наукової та журналістської прози* і дедалі ширше вживання української мови в школах та в громадському... й офіційному житті” (виділено нами. – Авт.) [4, с.31].

Хоча ще в самому кінці XIX, і навіть на початку XX ст., в україноненависницьких колах продовжуються нападки на прагнення українців “піднести малоруське наріччя на ступінь мови викладової... наукової і суспільної” [Т.Флорінський] і тояться гарячі суперечки щодо “культурної правоздатності української мови” [1, с.461].

Описуючи “цілу бучу з приводу українства” в російській пресі у 1898 р., – полеміку навколо заснування нової української гімназії у Тернополі, яку розпочали “Биржевыя Ведомости”, з “українського боку” втрутився Д.Мордовець, а з “російського” продовжили часописи “Гласность”, “Кієвлянин” та ін., – оглядач львівського “Літературно-Наукового Вістника” (імовірно, Сергій Єфремов, що друкувався під псевдонімом *Spektator*) зазначає, що “передовиця “Биржевыхъ Ведомостей” “Отъ говора къ языку”... була типічним виразом поведження сучасної обрусительської кліки”: автор статті нібито і широко

втішений, що у Тернополі відкрилася гімназія з викладом наук “на русскомъ языке”, але разом з тим “ніжне обрусительське серце” його стискається від жалю, коли він остроумно догадується, що під “русскімъ языкомъ” “ховається галицько-руський простонародний говор, уснащений сфабрикованою на скору руку науковою термінологією ...” [11, с.46].

Поетапно – і дуже дотепно! – довівши всю безглуздість і некваліфікованість закидів російської преси щодо українства, оглядач завершує “картину” своєрідним “оберненням на об’єкт”: “Перейшовши сю полеміку, ненароком пригадуємо собі слова російського фірмана, що, перевернувши пасажира, з зачудованем скрикнув: “Тридцять летъ – и все на ефтомъ самомъ месте!” Від Белінського і Чернишевського мудрують російські публіцисти над українським питанням і все вони на “ефтомъ самомъ месте”, – а властиво ще гірше” [11, с.51].

В умовах постійного адміністративного і морально-інтелектуального тиску для українських учених було справою наукового сумління та людської гідності піднести мову своїх досліджень на рівень цивілізованого співіснування з іншими, чия здатність до цього сумнівів не викликала, і в цей самоочевидний спосіб довести її придатність не лише для забезпечення “побутових потреб” та “власного самозадоволення”, як вважали українофоби. (Це, до речі, визнавав і згаданий М.Чернишевський, який у 1861 р., під враженням від журналу “Основа”, писав: “Нема ніяких підстав сумніватися, що раніше чи пізніше появляться малоросійською мовою книги, які пишуться тепер, приміром, хоч би польською мовою; не самі тільки вірші й повісті, а також учені трактати з усяких наук” [10, с.254]).

Певною, хоч іноді й досить умовною, підтримкою глибоко усвідомленим намаганням проукраїнськи налаштованих учених, дослідників, діячів культури був, за словами М.Грушевського, “известный областной патриотизм” вищих класів України: “Легкость, с которою теряли они свой национальный облик, не исключала известной национальной гордости, а отчуждение от народа не мешало с симпатиею относиться к особенностям, хотя бы и внешним, украинского быта, к украинской народной словесности и ее языку ...” [1, с.415]. Не випадково саме представники української аристократії, “несмотря на обрусение”, часто провадили меценатську діяльність щодо розвитку українознавства – як у випадку Єлізавети Милорадович, Андрія

Марковича, Івана Череватенка, Миколи Терещенка та ін., – або й самі ставали ініціаторами досліджень і безпосередніми авторами наукових розвідок, – як, наприклад, Яків Маркович, Микола Цертелєв або Володимир Антонович чи Михайло Максимович.

Нарешті, слід виділити ще один чинник, що мав суттєвий вплив на розвиток української науки у ХІХ ст., а відтак і на формування наукової літератури – його теж зазначає М.Грушевський в “Очерке истории украинского народа”: “... первая проскрипция украинского слова в России вызвала первый исход украинских деятелей из России в Галицию” [1, с.433], – Галичина ж від 1772 р. входила до складу Австро-Угорщини, в якій ставлення до усіх проявів національного життя підлеглих народів було достатньо ліберальним, а русини-українці, за твердженням Ом.Огоновського, і взагалі були “любимцями австрійського правительства” [7, с.22].

Отож, у Галичині, в умовах відносно вільного існування, українство, спільними тепер уже зусиллями, могло організовувати і просвітницькі (“Просвіта”, 1868 р.), і літературні (Товариство ім. Шевченка, 1873 р.), і наукові (Галицько-Руська Матиця, 1848 р., Наукове товариство ім. Шевченка, 1892 р.) інституції та громадські організації, діяльність яких об’єктивно потребувала насамперед вироблення, нормалізації та постійного удосконалення української мови, а також спонукала до дедалі інтенсивнішого описування і видавання результатів цієї діяльності по-українськи.

Саме наукові видання, випущені в Галичині наприкінці ХІХ ст., насамперед “Записки Наукового Товариства імені Шевченка”, “Літературно-Науковий Вістник”, монографічні праці О.Огоновського, М.Грушевського, О.Кониського, наукові статті В.Навроцького, І.Франка, В.Левицького та ін., сказали вирішальне слово в неперервній дискусії щодо спроможності української мови бути мовою української науки, – остаточну ж крапку поставило створення у 1907 р. Українського наукового товариства в Києві (“благодійну вагу” його, як і загалом усієї української науки, “в справі національного збудження і розвитку нашого народу” високо оцінив один з майбутніх українських лідерів Симон Петлюра [8, с.87]) та вихід у 1908 р. започаткованих Товариством “Записок ...”. “Українське слово, – писав у цей час інший молодий, але вже досить відомий дослідник Василь Доманицький, – що на нього в квітнику усяких мов... звикли ди-

витися і чужі і свої “добрі люде” як на якесь нікому непотрібне зілля, на “плевелу”, зрошену на штучному ґрунті для “услуги” невеличкого гуртка “патріотів”... має змогу обняти усі галузі науки і письменства ...” [3, с.48].

Інтенсивний випуск української наукової літератури та ріст інтелектуальної потужності української мови у перші десятиліття ХХ ст. був таким очевидним, що згодом – у вересні–жовтні 1918 р., за правління гетьмана Павла Скоропадського, – уже сам по собі став неспростовним аргументом у дискусії щодо державної мови. Зокрема, цим аргументом скористався академік (тоді ще майбутній) Агатангел Крымський: “Найкращим доказом того, що ніяких труднощів у користуванні українською мовою в галузі науки бути не може, – зазначив він у ході дискусії, – є той факт, що *на цій мові наука розвивається всебічно* (виділено нами. – *Авт.*). Ні мені, ні моїм колегам ніколи не бракувало слів для будь-якої абстрактної думки” [6, с.54].

Отже, для української наукової літератури ХІХ – початку ХХ ст., генеральним напрямком, провідною тенденцією розвитку якої був рух від української тематики (у фольклорно-етнографічних дослідженнях), через поступове охоплення усіх галузей науки і збагачення жанрової палітри до належно опрацьованого україномовного втілення видань, – вирішальним виявилось одночасне формування в суспільстві не просто наукового, а національно забарвленого – українознавчого світогляду. Сама ж тогочасна українська наука стала, за влучною оцінкою українсько-канадського дослідника А. Чернецького “*легітимацією української культурної зрілості*” (виділено нами. – *Авт.*) [9, с.9]. А нова українська наукова література, розпочавшись на зорі ХІХ ст. практично з нульової позначки, увійшла у ХХ ст. на рівні з розвиненими літературами, зберігши при цьому яскраво виражене національне “обличчя”, високі естетичні вартості і гуманізм.

1. Грушевський М. Очеркь исторіи украинскаго народа. Изд. 3-е, доп. Спб.; К., 1911. 2. Грушевський М. Развитие украинских изученій въ ХІХ в. и раскрытіе в нихъ основныхъ вопросовъ украиноведенія // Украинскій народъ въ его прошлом и настоящемъ. Т.І. Спб., 1914. С.1–37. 3. Доманицький В. Українська преса в 1906 р. // Україна.1907.Кн.І.Ч.2.С.48–65. 4. Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми “історичних” та “неісторичних” націй // Історичні есе: В 2 т. Т.І. К., 1994. С.27–38. 5. Маковей О. З життя і письменства // Літературно-Науковий Вістник. 1898. Кн.3. С.187–189. 6. Мова. Політика. Культура. Проблема державності української мови очима корифеїв вітчизняної науки // Вісник АН

УРСР.1990. № 8. С.51–55. 7. Огоновскій Ом. Исторія литературы рускои.Ч.1. Львів, 1887. 8. Петлюра С. З українського життя // Україна .1907.Т.2. Кн.3. Ч.2. С.77–94. 9. Чернецький А. На грані нової доби // Гей, там на горі “Січ” іде... : Пропамятна книга “Січей”. Edmonton (Canada), 1965. С.9-10. 10. Чернишевський М.Г. Нові періодичні видання // Літературно-критичні статті. К., 1951. С.253–257. 11.Спектатор. З російської України // Літературно-Науковий Вістник. 1898. Т.2. Кн. IV. С.45–51.

Стаття надійшла до редколегії 28.01.99